

Wpływ transcendencji, poczucia wykluczenia i religijności na poziom agresji.

Wstęp.

Wykluczenie a agresja.

Tak jak wsparcie społeczne jest pod różnymi względami dobroczynne dla ludzi, tak jego brak i odrzucenie społeczne niosą ze sobą negatywne konsekwencje. Większości ludzi zdarza się doznawać samotności, jednak nawet dla 15-30% osób, a w szczególności starszych, jest to silnie odczuwalna dolegliwość, której towarzyszy wiele problemów zdrowotnych i psychicznych (Hawkley i Cacioppo, 2010). Samotność może wywoływać wiele przykrych konsekwencji, wzrasta ryzyko zaburzeń sercowo- naczyńowych (nadciśnienie tętnicze, wzrost poziomu cholesterolu, niedokrwienność serca). Samotność sprzyja depresji, chorobie Alzheimera a nawet samobójstwom, spada wydolność systemu poznawczego. Subiektywna samotność obniża poczucie bezpieczeństwa i włącza nieświadomą wrażliwość na dalsze niebezpieczeństwo wykluczenia, co skutkuje deformacją w spostrzeganiu świata społecznego. Ludzie odczuwający subiektywną samotność mają skłonności do postrzegania otoczenia jako bardziej zagrażającego, są wycofani, nieśmiali, oczekują bardziej negatywnego przebiegu relacji z innymi, zapamiętują więcej negatywnych informacji społecznych. Na zasadzie samospełniającego się proroctwa negatywne oczekiwania wobec innych utrudniają budowę nowych więzi, w obawie przed wrogością czy potępieniem zachowują większy dystans.

Subiektywnie odczuwana samotność jest poważnym, destrukcyjnie oddziałującym na jednostkę problemem, ludzie zwłaszcza szczególnie dotkliwie odczuwają wykluczenie społeczne, jest oczywistym, że do obrony przed ostracyzmem ludzie odwołują się do wszelkich możliwych strategii w konsekwencji wyczerpując zasoby. Zapaść po odrzuceniu jest wyraźna na poziomie funkcjonowania intelektualnego. Wykluczenie prowadzi do silnego spadku sprawności logicznego myślenia, rozumowania, formułowania wniosków, choć nie osłabia prostych umiejętności umysłowych, które przebiegają w sposób automatyczny, takich jak np. zapamiętywanie słów (Baumeister, Twenge, Nuss, 2002). Spadkowi wydajności funkcjonowania intelektualnego towarzyszy spadek samokontroli, czyli skłonności do dowolnej zmiany swoich impulsywnych reakcji, wzrasta agresja i spada prospołeczność. Im silniejsze odrzucenie społeczne, tym większa agresja.

Duchowość w ujęciu psychologicznym

Autorzy podejmujący się próby konceptualizacji pojęcia duchowości, koncentrują się na bliskiej relacji pomiędzy pojęciami duchowości i religijności, zazwyczaj zwracając uwagę na ich bliskość i pokrewieństwo znaczeniowe. Najnowsze teorie psychologiczne dotyczące duchowości, dominujące w literaturze przedmiotu można przedstawić w dwóch charakterystycznych ujęciach. Pierwsze z nich, wywodzące się z klasycznego ujęcia Jamesa (1902- za: Miller, Thoresen, 2003), utożsamia duchowość z religią. Współcześnie niektórzy badacze nadal skłonni są przeciwstawiać się wyodrębnianiu duchowości i religii, definiując duchowość jako poszukiwanie świętości i realizowanie jej w swoim życiu (Hill, Pargament, 2003). Drugi nurt, uznaje religię i duchowość za konstrukty możliwe do rozróżnienia, przy czym duchowość odnoszona jest do indywidualnego i osobistego doświadczenia, gdy religia traktowana jest raczej, jako fenomen społeczny i zinstytucjonalizowany. W tym nurcie fundamentalnym pojęciem jest transcendencja, niekiedy rozumiana również jako związek lub dążenie do związku z czymś przerastającym „ja” (Miller, Thoresen, 2003; Thoresen, Harris, 2002). Oba te nurty są zbliżone w ujęciach autorów uznających, że transcendencja ukierunkowana jest na sacrum, lub traktujących sacrum szeroko, jako „osobę, obiekt, zasadę lub pojęcie transcendentne w stosunku do „ja”, którego umiejscowienie po spełnieniu określonych warunków jest możliwe także w obrębie „ja” (Hill i in., 2000). Nasuwa się jednak uwaga, że pojęcie sacrum jest odległe od psychologii, a próby jego inkorporacji do psychologicznych ujęć duchowości poprzez poszerzanie zakresu pozbawiają go specyfiki i jednoznaczności. Wspólnym wątkiem obu orientacji jest uznanie duchowości za konstrukt złożony i wielowymiarowy (Hill i in., 2000; Miller, Thoresen, 2003, również Socha, 2001).

Przyjęto, że pojęcie duchowości, podobnie jak wiele innych pojęć podstawowych dla rozumienia przez człowieka otaczającego świata i swego miejsca w tym świecie (czego przykładami jest pojęcie czasu czy zdrowia), ma charakter interdyscyplinarny. Sensownym staje się rozpatrywanie duchowości z perspektywy różnych dyscyplin. Respektując granice psychologii jako dyscypliny naukowej, należy skoncentrować się w badaniach psychologicznych na duchowości traktowanej jako atrybut człowieka. Na gruncie metodologii wydaje się dość oczywiste, że duchowość ma status konstruktu teoretycznego i nie jest bezpośrednio mierzalna. Pod tym względem nie różni się podstawowych pojęć psychologicznych, jak: osobowość, inteligencja, poznanie, wola.

Transcendencja

W odniesieniu do koncepcji duchowości proponowanych przez wyżej wymienionych autorów, można przyjąć, że istotą duchowości jest transcendencja. W rozumieniu psychologicznym transcendencja podlegałaby na aktywności wykraczającej poza aktualne doświadczane ja czy jego aktualny obraz. „Wykraczanie” rozumie się tutaj nie jako jakiegokolwiek poszerzenie ja, nawet moralnie naganne, ale jako wzrost, rozwój, obrazowo- „ruch w górę”. Kierunek transcendencji wyznaczony jest przez wartości osoby dotyczące sfery niematerialnej. Transcendencja może odbywać się zarówno w obrębie osoby (samorealizacja, samodoskonalenie i rozwój osobisty), jak i poza osobą. „Zewnętrzna” transcendencja może być ukierunkowana na Wyższą Istotę lub Energię, na inną osobę, której przypisuje się szczególną wartość i której dobro stawia się wtedy wyżej niż własne dobro, również na uniwersum (wszechświat). To ujęcie ma charakter relacyjny- transcendencja polega na określonej, dynamicznej relacji aktualnego ja z obiektem, na który jest ukierunkowana (Miller, Thorensen, 2003). Co istotne, w takim rozumieniu nie jest konieczne przyjmowanie jakichkolwiek założeń dotyczących istnienia czynnika nadprzyrodzonego jako warunku transcendencji.

Transcendencja w relacji z wywołaną agresją.

Przyjmijmy, że duchowość jest atrybutem każdego człowieka, jako dyspozycja człowieka stanowi potencjał, który może się rozwijać. Specyfiką duchowości jest możliwość rozwoju w ciągu całego życia, nawet w późnym wieku, co potwierdzają badania empiryczne (Heszen-Niejodek, w druku). Co istotne w określonych warunkach obserwuje się wyrazisty przyrost duchowości. Taką okolicznością może być wydarzenie kryzysowe, również w obszarach zdrowia. Przykładem jest poważna choroba somatyczna, zwłaszcza zagrażająca życiu, i związane z nią doświadczenia. Duchowość jednostki ujmowana w sposób szeroki, wywiera istotny wpływ na jednostkę, jej doświadczenia wewnętrzne, procesy poznawcze i co najważniejsze emocje. Prof. Heszen- Niejodek dzieli wpływ duchowości na jednostkę na wiele nierozłącznych kategorii, wśród nich można wyróżnić czynniki duchowości wpływające na emocje, w tym na wyhamowywanie agresji, doświadczenia transcendentalne pobudzają jednostkę do samodoskonalenia, otwierają ją na nowe doświadczenia, odwracają uwagę od bodźca wywołującego agresję, pomagają zaakceptować zmiany, nowe doświadczenia i zdarzenia życiowe w tym wykluczenie społeczne. Pomagają w doborze własnych standardów w wyborze celów i środków, odwracają uwagę od emocji negatywnych poprzez złagodzenie wewnętrznego przymusu w działaniu. Transcendencja wpływa silnie na stosunek wobec innych, sprzyja zrozumieniu, tolerancji, szacunkowi, gotowości służenia,

umiejętności wybaczenia oraz altruizmowi. Odczucia duchowe co istotne sprzyjają doświadczaniu wewnętrznej harmonii, ze światem i ze sobą, ładu wewnętrznego oraz spójności różnych form własnej aktywności.

Religijność.

Pojęcie religijności w psychologii i socjologii religii, zawiera w sobie dużą paletę określeń i definicji, które formułowane są dla celów ogólnopoznawczych, teoretyczno-metodologicznych i naukowo-informacyjnych. Określenia te są różnoznaczne, szczególnie pod względem zakresu, ścisłości, akcentu kładzionego na stronę strukturalną czy funkcjonalną określanego nimi zjawiska, na jego miejscu i roli w całokształcie życia psychicznego lub społecznego człowieka, w strukturze osobowości. Wspólną cechą psychologicznych określeń religijności jest wiązanie tego zjawiska z ludzką podmiotowością, duchowością, z życiem wewnętrznym, z przeżyciami i zachowaniami człowieka, cechami jego osobowości, rozwojem i ekspresją. Psychologia określa religijność przez ukierunkowanie jej przede wszystkim na jednostkowy, subiektywny i indywidualny wymiar tego zjawiska, co się powszechnie określa jako religijność indywidualna w przeciwieństwie do religijności zbiorowej (Szmyd, 2004). Wszyscy ludzie w sposób mniej lub bardziej świadomy doświadczają religii oraz przeżywają religijne postawy. Ludźmi religijnymi są ci, którzy pozwalają oddziaływać na swoje życie Bogu. Religijność jednostki przybiera jednak różne formy i wyraża się w różny sposób. Dzięki stosowaniu w badaniach zjawiska religijności metody makroskopowej, W. Gruehn doszedł do wniosku, że religijność jako całość należy do grupy podobnych przeżyć, które nazywamy zaufaniem, miłością, wiarą. Jeżeli osoba ludzka ufa Bogu i wierzy mu to reprezentuje postawę psychiczną bardzo podobną do zaufania jakim darzą siebie ludzie. Określenie to nie należy jednak do zbyt precyzyjnych. W życiu religijnym decydującą rolę odgrywa cała jaźń, centrum osobowości człowieka, a nie tylko pewne jej elementy takie jak wola, myśl czy wyobrażenie. To centralna jaźń człowieka bierze udział we wszystkich czynnościach wartościujących, a więc także w przeżyciach estetycznych i moralnych (Głaz, 2003).

Agresja.

Do tej pory nie dokonano precyzyjnego zdefiniowania agresji – niemniej, to co wiąże większość definicji do klasyfikacji agresji jako zachowania. Agresję szeroko wiąże się z wrogością i złością (gniewem), dlatego wiele narzędzi pomiaru tego typu zachowań zawiera w sobie podskale mierzące te dwa konstrukty. Złość, bowiem może powodować pojawienie się silnych negatywnych emocji, prowadzących do agresywnych reakcji. Pomimo tego, że złość

ukierunkowuje agresję, to nie jest ona ani konieczna, ani wystarczająca do jej wywołania. Również w przypadku wrogości jest podobnie, co wiąże się z tym, że te dwa stany mogą występować niezależnie. Wynika z tego to iż, pomimo, że agresja w dużym spektrum sytuacji wiąże się z gniewem i wrogością, to są to zupełnie różne oddzielne konstrukty teoretyczne. Wspomnieć warto, że agresja to nie tylko zachowanie skierowane bezpośrednio przeciwko innym, ale także może pojawiać się ono w kierunku podmiotu (autoagresja). Z definicji psychologicznej, agresja to wszystkie działania i zachowania mające na celu wyrządzenie krzywdy, czy szkody. Ogólnie, badacze odróżniają agresję słowną i fizyczną oraz bezpośrednią i pośrednią. Agresja słowna dąży do poniżenia, a fizyczna do skrzywdzenia go i zadania bólu. W przypadku agresji bezpośredniej, agresor jest łatwy do zidentyfikowania (uderza kogoś w twarz), o tyle w kontekście agresji pośredniej nie ma bezpośredniej obecności ofiary (np. plotkowanie na temat kogoś) (Tucholska, 1998).

Metodologia.

Cel badania.

Celem badania było zweryfikowanie wpływu transcendencji duchowej oraz religijności na zmianę konsekwencji wywołanych wykluczeniem społecznym. Dzięki podstawom teoretycznym wymienionym powyżej przewidywano, że religijność będzie wzmocniać kojący wpływ transcendencji duchowej u osób, które doświadczyły poczucia wykluczenia społecznego. Konsekwencją wykluczenia jest podwyższony poziom negatywnych emocji, w tym agresji i wrogości. W projekcie tym kontrolowano zmienność poziomu deklarowanej agresji, wcześniej jednak manipulując poczuciem transcendencji duchowej, która miała na celu zminimalizowanie tych dotkliwych przeżyć wywołanych przez przypomniene sobie uczuć i zachowań związanych z ów wykluczeniem.

Procedura badania.

Badanie przeprowadzono metodą on-line za pośrednictwem oprogramowania Lime Survey. Link do badania umieszczono w serwisie Facebook, a konkretnie na grupach zrzeszających studentów kierunków technicznych i artystycznych.

Pierwszym etapem badania było opisanie w formularzu ankietu różnych zachowań lub sytuacji w kontekście braku wykluczenia społecznego oraz jego wystąpienia. Proszono badanych aby opisali sytuacje dotyczącą następujących kwestii; „Wyobraź sobie, że bliska osoba robi Ci prezent. Jakie emocje odczuwasz?” - warunek braku wykluczenia oraz „Przypomnij sobie sytuację w której byłeś wykluczony. Opisz dokładnie jak się wtedy czuleś

i jak się zachowywałaś” – warunek eksperymentalny. Następnie następowała identyczna instrukcja tylko, że dotyczyła ona transcendencji duchowej. Badani mieli się odnieść do następujących kwestii; „Opisz dokładnie ruchy wykonywane podczas jazdy na łyżwach” – warunek kontrolny oraz „Opisz dokładnie jakie cechy posiadałby Bóg gdyby był człowiekiem. Jaki by był? Jak by się zachowywał?” – warunek eksperymentalny. Układ warunków w badaniu przedstawia tabela nr 1. Następnie badani we wszystkich warunkach byli pytani o samopoczucie (mogli zaznaczyć jedną z 3 odpowiedzi: pozytywne, ani nie pozytywne, ani nie negatywne oraz negatywne) i wypełniali Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego (Tucholska, 1998). Test ten polega na odpowiedzi (na skali od 1- zupełnie do mnie nie pasuje do 5 całkowicie do mnie pasuje) dotyczące twierdzeń opisujących zachowania agresywne na czterech wymiarach:

1. Agresja słowna – twierdzenia typu „Moi znajomi mówią, że jestem trochę kłótniwy”
2. Agresja fizyczna – twierdzenia typu „Są ludzie, którzy drażnią mnie do tego stopnia, że dochodzi do rękoczynów.”
3. Gniew – twierdzenia typu „ Czasami czuję, że wszystko jest przeciwko mnie”
4. Wrogość – twierdzenia typu „ Czasami pękam z zazdrości”

Po wypełnieniu testu badani byli proszeni o podanie płci, wieku, wykształcenia oraz zadeklarowania tego, czy są osobami religijnymi.

W eksperymencie wzięło udział 168 osób (143 kobiety) w wieku wynoszącym $M=23,05; SD=4,29$ ($Min=18/Max=53$). Wykształcenie podstawowe miała jedna osoba, średnie 86, a wyższe 81. Religijne były 73 osoby, a religijności nie deklarowało 95 osób). W warunkach wykluczenia społecznego było 55 osób, a w grupie braku wykluczenia 113). W grupie transcendencji duchowej było 113 osób, a w grupie kontrolnej 114. W celu sprawdzenia dokładności pomiarowej użytych skal przeprowadzono analizę rzetelności metodą Alfa Cronbacha. Analiza wykazała, że skale agresji fizycznej, wrogości, agresji słownej miały nieakceptowalną rzetelność (odpowiednio $\alpha=0,66$, $\alpha=0,69$, $\alpha=0,63$.) Jedynie pomiar gniewu oraz wynik ogólny (suma podskal) były rzetelną miarą zachowań (odpowiednio $\alpha=0,72$, $\alpha=0,82$). Ze względu na niską rzetelność podskal, a zadowalającą dokładność pomiarową wyniku ogólnego zdecydowano się na przeprowadzenie dalszych analiz w kontekście tylko jednej zmiennej zależnej jaką był wynik ogólny zachowań agresywnych.

Tabela nr 1. Manipulacje dokonane w eksperymencie.

Wykluczenie/Transcendencja duchowa	Brak transcendencji	Transcendencja
Brak wykluczenia	Wyobraź sobie, że bliska osoba robi Ci prezent. Jakie emocje odczuwasz?/ Opisz dokładnie ruchy wykonywane podczas jazdy na łyżwach.	Wyobraź sobie, że bliska osoba robi Ci prezent. Jakie emocje odczuwasz?/Opisz dokładnie jakie cechy posiadałby Bóg gdyby był człowiekiem. Jaki by był? Jak by się zachowywał?
Wykluczenie	Przypomnij sobie sytuację w której byłeś wykluczony. Opisz dokładnie jak się wtedy czułeś i jak się zachowywałeś./Opisz dokładnie ruchy wykonywane podczas jazdy na łyżwach.	Przypomnij sobie sytuację w której byłeś wykluczony. Opisz dokładnie jak się wtedy czułeś i jak się zachowywałeś. Opisz dokładnie jakie cechy posiadałby Bóg gdyby był człowiekiem. Jaki by był? Jak by się zachowywał?

Hipotezy.

Zgodnie z tą teorią pobudzenie u badanego odczuć transcendencyjnych skutecznie wyhamuje doświadczaną złość i agresję wywołaną wykluczeniem społecznym. Zgodnie z teorią postawiliśmy następujące hipotezy.

H1. Transcendencja duchowa będzie obniżała negatywne efekty wykluczenia społecznego wpływające na poziom agresywności.

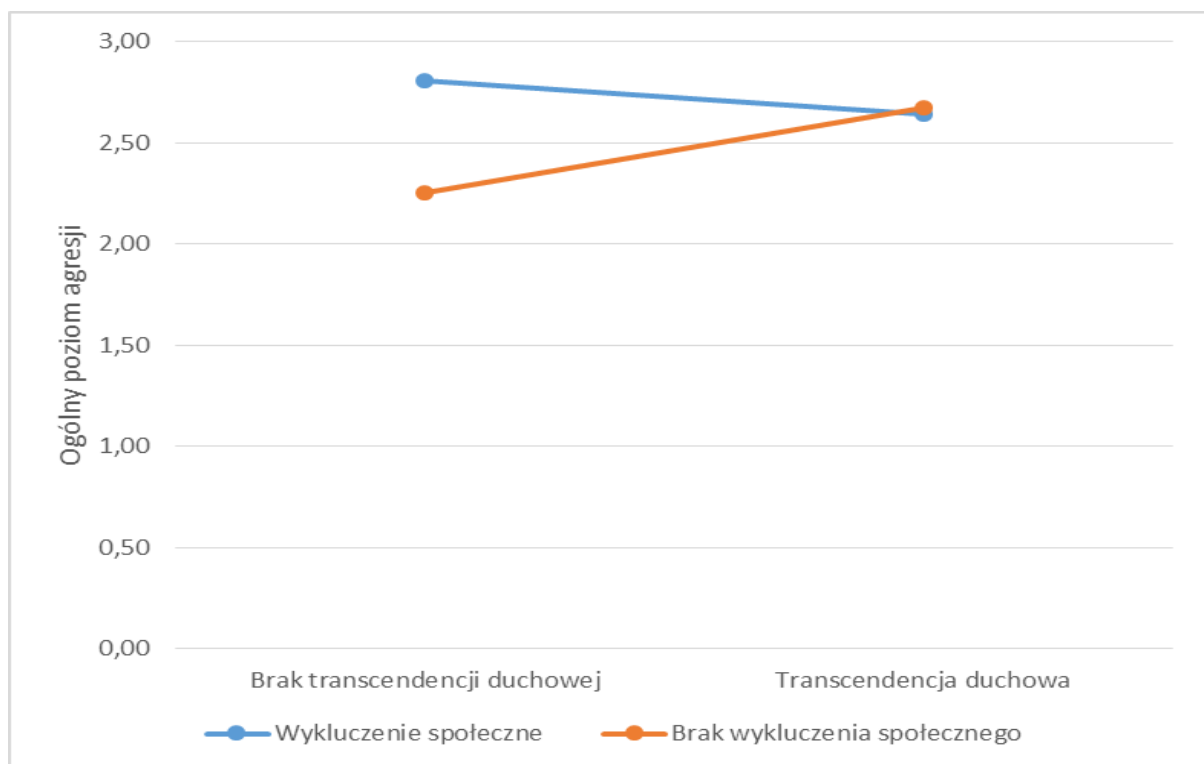
H2. Religijność będzie moderować wpływ transcendencji i wykluczenia społecznego na poziom agresywności.

Wyniki.

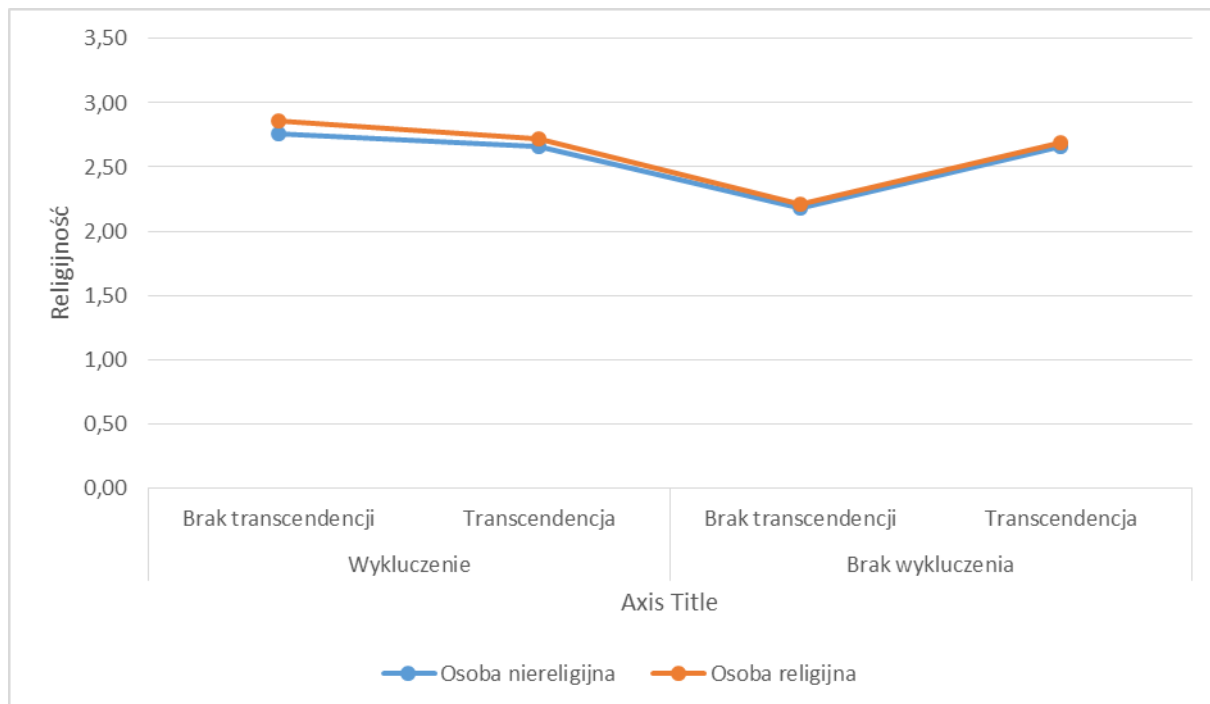
W celu weryfikacji hipotezy pierwszej przeprowadzono analizę regresji liniowej metodą krokową. W pierwszym kroku wprowadzono do modelu efekty główne (manipulacja transcendencją oraz wykluczeniem), a w drugim kroku wprowadzono wektor interakcyjny transcendencji i wykluczenia. Analiza wykazała, że wprowadzenie efektów głównych istotnie przewidywało poziom deklarowanej agresji $F(2,265)=7,12;p<0,01$, wyjaśniona wariancja agresji wynosiła 4% ($R^2=0,05$). Analiza drugiego kroku w którym dołączono wektor interakcyjny obu czynników również zwróciła istotne przewidywanie poziomu agresji $F(3,264)=9,89;p<0,001$, gdzie analiza zmiany R^2 wykazała, że interakcja czynników głównych wyjaśniała istotnie ($F(1,264)=14,98p<0,001$) większą zmienność wyników

zmiennej zależnej $R^2=0,10$ (dodatkowo wyjaśniono 5% zmienności). Analiza efektów głównych wykazała, że osoby wykluczone deklarowały wyższy poziom agresji niż osoby nie wykluczone $M=2,73;SD=0,54$ vs $M=2,45;SD=0,73$. W przypadku efektu głównego transcendencji duchowej nie odnotowano istotnego wpływu. Analiza efektów prostych interakcji wykazała, że przy braku transcendencji duchowej osoby wykluczone deklarowały wyższy poziom agresji niż osoby nie wykluczone $M=2,81;SD=0,56$ Vs $M=2,25;SD=0,74$ $F(1,264)=28,18;p<0,001$ $\eta^2=0,10$. W grupie badanych, którym indukowano transcendencję duchową obie grupy, czyli wykluczona i kontrolna miały podobny poziom deklarowanej agresji $F(1,264)=0,08;p>0,05$ $\eta^2=0,00$. W celu weryfikacji interakcji drugiego stopnia, gdzie włączono do analizy religijność również przeprowadzono analizę regresji w identycznym schemacie tylko, że wprowadzono dodatkowo religijność jako efekt główny oraz wektor interakcyjny złożony z transcendencji, wykluczenia oraz religijności. Analiza wykazała tylko istotny wpływ efektów głównych transcendencji oraz wykluczenia społecznego. Religijność nie wpływała istotnie na poziom agresji $t=0,56;p>0,05$ jak również interakcja wykluczenia, transcendencji i religijności $t=0,29;p>0,05$. Wyniki analizy przedstawia wykres nr 2 i wykres nr 3.

Wykres nr 2. Wpływ wykluczenia i transcendencji na poziom deklarowanej agresji.

Wykres nr 3. Wpływ religijności, wykluczenia i transcendencji na poziom deklarowanej agresji.

Wnioski.

Przeprowadzone badanie eksperymentalne potwierdziło jedną ze stawianych hipotez badawczych. Analiza zebranych danych jednoznacznie wykazała, że sytuacyjne poczucie wykluczenia społecznego wyraźnie wpływało na poziom deklarowanej agresji. Dodatkowo potwierdzono, że stan transcendencji duchowej jest pewnego rodzaju wygaszeniem negatywnego stanu wykluczenia, ponieważ aktywizacja poszerzenia własnego ja ku wartościom duchowym, niematerialnym i pojęciu Boga wiąże człowieka ze wzrostem, rozwojem i ruchem w górę. Wynika z tego jasno, że jest to kojący sposób radzenia sobie w kontekście wykluczenia społecznego i przewyciężenia trudu oraz bólu wynikającego z niecodziennej sytuacji odepchnięcia przez innych. Analiza wyników nie wykazała wzmacniającego wpływu religijności na tę relację. Wydają się, że bycie osobą religijną jest zbyt słabym oddziaływaniem na zachowanie niż np. praktykowanie religijne np. pomodlenie się lub udział w mszy świętej. Przyszłe badanie powinno zawierać w sobie manipulację eksperymentalną polegającą właśnie na manipulacji zachowaniem religijnym. Jest szansa, że wtedy ukazałoby się wzmożone wygaszenie wykluczenia społecznego poprzez transcendencję duchową. Na podstawie przeprowadzonego badania nie wiadomo, czy ten efekt utrzymałby się przy postępującym w czasie zachowaniu. Dlatego przyszli badacze tego

zagadnienia powinni się skupić również na pomiarze zachowań wywołanych w sytuacji eksperymentu laboratoryjnego, a nie deklaracjach badanych.

Bibliografia.

Baumeister, Roy F.; Twenge, Jean M.; Nuss, Christopher K. Journal of ... Source: Journal of Personality and Social Psychology, Vol 83(4), Oct 2002, 817-827

Coccaro Emil F. Questionnaire and Interview Measures of Aggression in Adults. W: Aggression. Psychiatric Assessment and Treatment. Marcel Dekker Inc. New York, 2003, ss. 167-193;

Głaz S. (2003): *Doświadczenie religijne a osobowość*. Kraków.

Hawkey, L. C., Preacher, K. J., & Cacioppo, J. T. (2010). Loneliness impairs daytime functioning but not sleep duration. *Health Psychology*, 29, 124-129

Heszen- Niejodek I., Gruszczyńska E. *Wymiar duchowy człowieka, jego znaczenie w psychologii zdrowia i jego pomiar*, Przegląd Psychologiczny, 2004, Tom 47, Nr 1; Wojciszke B. *Psychologia Społeczna*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2011.

Hill, P.C., Pargament, K.I. (2003). Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. *American Psychologist*, 58(1), 64-74.

J. Szmyd, Religijność, w: Encyklopedia katolicka, t. 10, Lublin 2004, kol. 725–726.

Miller, William R.; Thoresen, Carl E. *American Psychologist*, Vol 58(1), Jan 2003, 24-35

S. Głaz, Doświadczenie religijne a osobowość, Kraków 2003, s. 12–14.

Soha P.M. (2001): *Psychologia religii w Polsce. Punkty zwrotne i współczesne wyzwania*. „Państwo i Społeczeństwo”, nr 1.

Stanisława Tucholska, (1998): Pomiar agresji: Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. *Studia z Psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*.- T. 9, s. 369-378.

Thoresen, C.E., and A. H. S., Harris. 202. Spirituality and health: What's the evidence and what's needed? *Annals of behavioral Medicine* 24 (1): 3-12